

УДК 341.1:341.645

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.24>

СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ ЄСПЛ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТЛУМАЧЕННЯ

Литвин О.П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
ORCID: 0000-0002-7916-1098*

Литвин О.П. Судовий прецедент ЄСПЛ у правовій системі України: методологічні проблеми тлумачення.

У статті досліджено роль та значення практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у процесі трансформації правової системи України, зокрема у контексті її євроінтеграційного курсу. Зазначено, що практика ЄСПЛ нині виступає не лише джерелом тлумачення положень Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), а й важливим орієнтиром для розбудови правової держави в Україні, утвердження принципу верховенства права та забезпечення ефективного захисту прав людини на національному рівні. У роботі підкреслюється, що судовий прецедент ЄСПЛ поступово перетворюється на ключовий інструмент впливу на українське правозастосування, однак його тлумачення та використання судами України все ще супроводжується низкою серйозних методологічних викликів. Проаналізовано основні проблеми тлумачення правових позицій ЄСПЛ українськими судами, серед яких фрагментарне та формальне використання рішень Суду, недостатнє врахування їхнього еволюційного характеру, проблеми доступу до якісного перекладу, а також брак єдиної методології та практичних рекомендацій для суддів. Окремо акцентовано увагу на тому, що для забезпечення ефективного застосування практики ЄСПЛ необхідна глибока трансформація правового мислення, відхід від формалізму та активне впровадження ціннісного підходу до тлумачення норм права. Розкрито взаємозв'язок між використанням практики ЄСПЛ і утвердженням принципу верховенства права в Україні. Наголошено, що саме через практику Суду національні суди отримують орієнтири для формування єдиної і передбачуваної судової практики, контролю за якістю законодавства та забезпечення ефективних механізмів захисту прав людини. Зроблено висновок, що інтеграція практики ЄСПЛ у правову систему України є не разовим актом, а безперервним процесом, який вимагає системної роботи всіх учасників правової системи: суддів, законодавця, освітніх закладів, правничої спільноти. У підсумку окреслено ключові напрями вдосконалення методології тлумачення та застосування судових прецедентів ЄСПЛ в Україні: створення єдиної платформи для роботи з практикою Суду, забезпечення якісного перекладу рішень, розвиток системи навчання та підвищення кваліфікації суддів, оновлення юридичної освіти, а також формування нової правової культури поваги до європейських стандартів правосуддя.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, ЄКПЛ, судовий прецедент, правові позиції ЄСПЛ, тлумачення рішень ЄСПЛ, правозастосування, джерело права, верховенство права, права держава, євроінтеграція, правова культура, методологія тлумачення.

Lytvyn O.P. Judicial precedent of the European Court of Human Rights in the legal system of Ukraine: methodological problems of interpretation.

The article explores the role and significance of the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR) in the process of transforming Ukraine's legal system, particularly in the context of its European integration course. It is noted that ECtHR case law today serves not only as a source for interpreting the provisions of the European Convention on Human Rights (ECHR), but also as an important guideline for building the rule of law in Ukraine, strengthening the principle of the rule of law, and ensuring effective protection of human rights at the national level. The article emphasizes that ECtHR case law

is gradually becoming a key instrument influencing Ukrainian legal practice; however, its interpretation and application by Ukrainian courts still face a number of serious methodological challenges. The main problems of interpreting ECtHR legal positions by Ukrainian courts are analyzed, including fragmented and formal use of Court decisions, insufficient consideration of their evolutionary nature, problems of access to high-quality translations, as well as the lack of a unified methodology and practical guidelines for judges. Particular attention is drawn to the fact that effective application of ECtHR case law requires a profound transformation of legal thinking, a move away from formalism, and active implementation of a value-based approach to the interpretation of legal norms. The relationship between the use of ECtHR case law and the promotion of the rule of law in Ukraine is revealed. It is emphasized that it is through the Court's case law that national courts receive guidelines for developing unified and predictable judicial practice, monitoring the quality of legislation, and ensuring effective mechanisms for the protection of human rights. The conclusion is drawn that the integration of ECtHR case law into Ukraine's legal system is not a one-time act, but an ongoing process that requires systematic efforts from all actors in the legal system, including judges, legislators, educational institutions, and the legal community. Finally, the article outlines key directions for improving the methodology of interpreting and applying ECtHR case law in Ukraine: the creation of a unified platform for working with the Court's case law, ensuring high-quality translations of decisions, developing a system of training and professional development for judges, updating legal education, and fostering a new legal culture of respect for European standards of justice.

Key words: European Court of Human Rights, ECHR, judicial precedent, ECtHR legal positions, interpretation of ECtHR judgments, law enforcement (application of law), source of law, rule of law, rule-of-law state, European integration, legal culture, interpretation methodology.

Постановка проблеми. У сучасному правовому просторі питання забезпечення прав людини набуває все більшого значення, особливо в контексті інтеграції України до європейської правової спільноти. Одним із ключових інструментів, що формує зміст і практику захисту прав і свобод людини, є діяльність Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Практика цього Суду не лише розкриває динамічний зміст положень Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), а й дедалі більше впливає на національні правові системи, включно з українською. В умовах, коли Україна поступово адаптує своє правове поле до європейських стандартів, судовий прецедент ЄСПЛ виступає важливим орієнтиром для вітчизняних судів і законодавця. Водночас застосування і тлумачення практики ЄСПЛ в Україні супроводжується низкою методологічних труднощів, що зумовлено як особливостями національної правової системи, так і специфікою самої юриспруденції ЄСПЛ.

Метою статті є дослідження місця судового прецеденту ЄСПЛ у правовій системі України, аналіз основних методологічних проблем його тлумачення на національному рівні, а також визначення напрямів вдосконалення практики застосування правових позицій ЄСПЛ у діяльності українських судів.

Стан опрацювання проблематики показує, що тематика впливу практики ЄСПЛ на національне правосуддя та проблеми її тлумачення привертала увагу багатьох українських науковців. Значний внесок у розробку цієї проблематики зробили такі дослідники, як Буроменський М., Гульгай М., Гнатовський М., Кисіль В., Малишев Б., Погорілко В., Скакун О., Татаров О., Тищик Б., Шевчук С. та інші. Їхні наукові праці створили ґрунтовну теоретичну базу для розуміння природи судового прецеденту ЄСПЛ, його значення у процесі забезпечення верховенства права та захисту прав людини, а також окреслили ключові виклики для його ефективної імплементації в українську правову систему.

Виклад основного матеріалу. Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) сьогодні займає важливе місце у формуванні українського правового середовища. Особливо помітним цей вплив став після того, як Україна приєдналася до Ради Європи та у 1997 році ратифікувала Європейську конвенцію з прав людини (ЄКПЛ) [1, с. 56–60]. З цього моменту наша держава взяла на себе чіткі зобов'язання не лише поважати положення Конвенції, а й виконувати рішення ЄСПЛ у справах, у яких вона виступає стороною. Відтак практика Суду стала для українських правників важливим орієнтиром у розумінні прав і свобод людини та механізмів їх захисту. Проте в нашій правовій системі питання, чи є ця практика джерелом права, досі викликає чимало дискусій - як серед науковців, так і серед практиків.

Конституція України (стаття 9) чітко визначає: чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства [2]. ЄСПЛ, безперечно, належить до таких актів. Її положення діють безпосередньо й мають застосовуватися українськими судами. Водночас важливо розуміти, що Конвенція – це лише текст, а його справжній, сучасний зміст розкривається через рішення ЄСПЛ. Саме тому практика Суду фактично стає «живим джерелом» для тлумачення прав людини. Але тут виникає дилема: чи можемо ми вважати цю практику формальним джерелом права в Україні, і якщо так – яким є її місце у правовій системі? Традиційно Україна, як і більшість країн романо-германської правової сім'ї, спирається передусім на закони як основні джерела права. Судовий прецедент це радше характеристика англосаксонської моделі. В українському законодавстві він не має офіційного статусу загальнообов'язкового джерела. Та життя вносить свої корективи. Під впливом європейських інтеграційних процесів, а головне – через необхідність дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини, українські суди дедалі частіше звертаються до рішень ЄСПЛ у своїй практиці. Більше того, як Верховний Суд, так і Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово підкреслювали, що практика ЄСПЛ має враховуватися під час розгляду справ [3]. Це створює нову правову реальність, коли судді не просто застосовують букву закону, а й орієнтуються на стандарти прав людини, які формуються ЄСПЛ. Рішення Суду відіграють подвійну роль: з одного боку, вони мають обов'язкову силу для конкретної справи проти певної держави; з іншого – формують загальні стандарти тлумачення Конвенції, які мають враховуватися усіма країнами-учасниками. Адже Суд трактує Конвенцію як «живий інструмент», що має розвиватися відповідно до потреб часу [4, с. 42–48]. Проте національні суди часто стикаються з непростими питаннями: як саме співвіднести українське законодавство з вимогами, що випливають із практики ЄСПЛ? Формально практика Суду не є актом, виданим національним законодавцем. Але її зобов'язальний характер для України не викликає сумнівів. Якщо національна норма суперечить стандартам, сформованим у практиці ЄСПЛ, суди мають надавати перевагу останнім. Це підтверджується як практикою самого ЄСПЛ у справах проти України, так і рішеннями Верховного Суду.

Конституційний Суд України пішов ще далі. У своїй практиці він прямо визнає рішення ЄСПЛ джерелом для тлумачення положень Конституції щодо прав і свобод людини. Це свідчить про глибокі зміни у правовому мисленні українських юристів. Навіть без офіційної фіксації в законі практика ЄСПЛ фактично стала ключовим елементом національної системи захисту прав людини. Разом із тим варто визнати, що процес інтеграції практики ЄСПЛ в українське правосуддя не є легким. Суддям часто бракує чітких методичних орієнтирів, як саме використовувати прецеденти ЄСПЛ. Через це рішення Суду іноді застосовуються фрагментарно або поверхово [5]. І це, звісно, не сприяє єдності та якості правозастосовної практики. Щоби подолати ці проблеми, потрібні як чіткі законодавчі кроки, так і розвиток правової культури. Судді мають не просто вивчати окремі рішення ЄСПЛ, а глибоко розуміти його правові позиції та логіку. Це питання не лише техніки правозастосування, а й загального ставлення до прав людини як вищої цінності в правовій системі.

Зрештою, практика ЄСПЛ у сучасній Україні – це вже набагато більше, ніж просто джерело довідкової інформації. Це – важливий інструмент для формування правової політики, орієнтир для судів і гарантія відповідності нашого правопорядку міжнародним стандартам прав людини. І чим краще ми навчимося працювати з цією практикою, тим ближчими будемо до європейських стандартів правосуддя.

Водночас, щоб цей потенціал практики ЄСПЛ був повністю реалізований у національному правозастосуванні, необхідно забезпечити її правильне розуміння й послідовне тлумачення українськими судами. Саме тут виникає одна з ключових проблем, з якою стикається вітчизняна судова система. Одним із найбільш непростих завдань для українських судів у процесі використання практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) є її правильне, повне й системне тлумачення. Це питання є далеко не суто технічним: за ним стоять як особливості самої юриспруденції Суду, так і глибинні відмінності між традиціями романо-германського права, до яких належить Україна, і прецедентною природою практики ЄСПЛ [6, с. 231–238]. Судді щодня мають ухвалювати рішення у справах, де важливу роль відіграють стандарти ЄСПЛ, і водночас стикаються з низкою труднощів у їх розумінні й застосуванні.

Одним із найбільш непростих завдань для українських судів у процесі використання практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) є її правильне, повне й системне тлумачення. Це

питання є далеко не суто технічним: за ним стоять як особливості самої юриспруденції Суду, так і глибинні відмінності між традиціями романо-германського права, до яких належить Україна, і прецедентною природою практики ЄСПЛ. Судді щодня мають ухвалювати рішення у справах, де важливу роль відіграють стандарти ЄСПЛ, і водночас стикаються з низкою труднощів у їх розумінні й застосуванні [7, с. 284–289].

Передусім варто пам'ятати, що практика ЄСПЛ не є простим збірником чітких і загальноприйнятих норм. Рішення Суду завжди ухвалюються у дуже конкретному фактичному контексті – вони відповідають на унікальні питання, які виникли у конкретній справі. Через це неможливо просто механічно переносити правові позиції з одного рішення у всі подібні справи в Україні. Тут потрібен глибокий аналіз: що саме Суд сказав, чому він до цього дійшов і чи можна ці висновки обґрунтовано застосувати до іншої правової ситуації. Проте на практиці українські суди часто зводять використання практики ЄСПЛ до вибіркового цитування окремих речень чи фраз із рішень Суду. Це створює ілюзію дотримання міжнародних стандартів, але насправді призводить до поверхневого й часом неправильного використання рішень [8]. Ще однією серйозною проблемою є недооцінка того, що юриспруденція ЄСПЛ – це динамічний процес. Суд свідомо будує свою практику як «живу Конвенцію», тобто постійно розвиває стандарти прав людини відповідно до нових викликів і потреб суспільства. Підходи, які були актуальні у рішеннях десятирічної давності, могли суттєво змінитися внаслідок нових прецедентів. Однак українські суди не завжди відстежують цю еволюцію. Часто вони посилаються на застарілі рішення, не враховуючи того, що Суд міг змінити чи уточнити свої підходи. Це створює ситуацію, коли вітчизняна судова практика відстає від актуальних європейських стандартів.

Не менш значущою є й суто практична проблема – доступ до якісного перекладу рішень ЄСПЛ. На жаль, далеко не всі рішення Суду мають офіційний чи навіть належний неофіційний переклад українською мовою. Багато суддів змушені працювати з англійськими чи французькими текстами, що потребує відповідної мовної підготовки. А неякісні або неповні переклади можуть спотворювати сенс правових позицій, що вкрай небезпечно у правозастосовній діяльності [9]. До цього додається ще одна вагома проблема – відсутність в Україні єдиного усталеного підходу до систематизації й узагальнення практики ЄСПЛ. Хоча окремі ініціативи в цьому напрямі здійснюються – наприклад, Верховним Судом чи Національною школою суддів України – ці зусилля наразі не мають системного характеру. У результаті судді змушені самостійно шукати релевантні рішення, часто спираючись на різні джерела, що не гарантує послідовності тлумачення. Відсутність єдиної платформи чи методики для роботи з практикою ЄСПЛ призводить до того, що одна й та сама правова позиція Суду може тлумачитися судами в Україні по-різному. Окремої уваги потребує і проблема підготовки майбутніх правників. На сьогодні навчальні програми юридичних факультетів ще не повною мірою включають системний підхід до вивчення практики ЄСПЛ. У результаті випускники часто мають лише загальне уявлення про рішення Суду й не готові працювати з ними на глибшому рівні. Це, своєю чергою, переноситься у правозастосовну практику, де спостерігається нерозуміння логіки ЄСПЛ або механічне використання його рішень без належного аналізу. Не менш важливим чинником є те, що українська правова традиція історично надає перевагу закону як джерелу права. Через це у свідомості багатьох суддів практика ЄСПЛ сприймається не як обов'язковий стандарт, а як додатковий чи факультативний аргумент. Це призводить до того, що рішення ЄСПЛ нерідко використовуються для підтвердження вже сформульованої позиції суду, а не як орієнтир, який має коригувати й оновлювати національне правозастосування у відповідності до європейських стандартів.

Усе це свідчить, що проблеми тлумачення практики ЄСПЛ українськими судами є складними й багатовимірними. Вони пов'язані не лише з технічними чи організаційними аспектами, а й із глибшими питаннями правової культури, професійної підготовки суддів і загальної трансформації правового мислення [10, с. 184–188]. Лише через системний підхід – якісне навчання, методичну підтримку суддів, створення єдиної платформи для роботи з практикою ЄСПЛ, постійне оновлення правових знань – можна досягти того, щоб українські суди не просто формально посилалися на рішення Суду, а дійсно впроваджували європейські стандарти прав людини у свою практику.

У цьому контексті важливим орієнтиром для розвитку правозастосовної практики в Україні стає розуміння фундаментальних принципів європейського правового простору, зокрема принципу верховенства права. Адже саме через призму цього принципу Європейський суд з прав людини формує сучасні стандарти захисту прав людини, до яких прагне й українська правова система.

Одним із ключових принципів, на якому ґрунтується європейський правовий простір, є верховенство права. Це не просто загальна декларація, а практичний стандарт, який визначає взаємини між державою та громадянином, формує зміст законодавства, визначає якість правосуддя та ефективність захисту прав людини. Важливу роль у розкритті й розвитку цього принципу відіграє Європейський суд з прав людини. Його практика не лише деталізує положення Конвенції про захист прав людини, а й постійно формує загальноєвропейські стандарти правової держави. Для України, яка прагне до повноцінної інтеграції у європейське правове поле, якісне розуміння та впровадження цих стандартів у національну практику має виняткове значення.

Євроінтеграційний курс України – це не лише питання реформування законодавства відповідно до вимог Європейського Союзу. Це також і глибоке оновлення практики правозастосування, насамперед у сфері захисту прав людини та утвердження принципу верховенства права [11]. Саме тут практика ЄСПЛ виступає надзвичайно важливим дороговказом. Верховенство права у розумінні Суду – це не лише дотримання формальних процедур, а створення реальних механізмів, які забезпечують справедливість, передбачуваність, юридичну визначеність та ефективний захист прав людини. Для України впровадження такого підходу – завдання не з простих. Це вимагає не просто нових законів чи адміністративних реформ, а глибокої трансформації правового мислення [12, с. 38]. Українські суди мають навчитися дивитися на право крізь призму цінностей, які відстоює ЄСПЛ. Судовий прецедент ЄСПЛ у цьому процесі виступає не як зовнішній обов'язок чи примус, а як джерело натхнення для побудови справедливого правосуддя. Адже кожне рішення Суду – це практичний приклад того, як у конкретних ситуаціях принцип верховенства права має бути втілений у життя. Разом із тим практика ЄСПЛ кидає виклик багатьом звичним підходам українського правозастосування. Традиційно наша правова система тяжіла до формалізму, де головне – буквальне застосування закону. Проте підходи ЄСПЛ вимагають від суддів більше – тлумачити право у світлі його мети, забезпечувати його ефективність та відповідність принципам справедливості. Це означає зміну ролі судді: від пасивного виконавця приписів закону – до активного гаранта прав людини. Ще одним важливим аспектом, на який звертає увагу практика ЄСПЛ, є єдність і передбачуваність судової практики. Для української правової системи це особливо актуально, адже саме непослідовність рішень часто породжує правову невизначеність і знижує рівень довіри до судів. Тут роль Верховного Суду є ключовою – саме він має стати тим інститутом, який забезпечить єдність підходів до застосування стандартів ЄСПЛ на всіх рівнях правосуддя.

Практика ЄСПЛ також дає українським судам важливий інструмент для оцінки якості національного законодавства. Адже Суд чітко наголошує: право має бути не лише чинним, а й передбачуваним, доступним, стабільним і узгодженим [13, с. 48–54]. Це означає, що судді мають не боятися критично аналізувати національні норми на відповідність європейським стандартам та, за необхідності, надавати пріоритет саме стандартам ЄСПЛ. Не менш важливо й те, що практика ЄСПЛ допомагає судам ухвалювати справедливі рішення навіть у складних ситуаціях, коли в законодавстві є прогалини або суперечності. Прецедент Суду фактично розширює можливості судді для захисту прав людини, надаючи чіткі орієнтири щодо застосування принципів справедливості, розумності та пропорційності – ключових складових верховенства права [14, с. 62].

Отже, судовий прецедент ЄСПЛ сьогодні є не просто додатковим елементом правової системи України. Це – дієвий механізм впровадження принципу верховенства права, без якого неможливе ні якісне правосуддя, ні повноцінна євроінтеграція. Від того, наскільки українські суди навчатимуться правильно тлумачити й застосовувати практику ЄСПЛ, залежить не лише рівень захисту прав людини в Україні, а й спроможність нашої держави відповідати високим європейським стандартам правової держави.

Висновки. Узагальнюючи викладене, слід підкреслити, що практика Європейського суду з прав людини сьогодні відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні правової системи України. Вона є не лише джерелом тлумачення положень Європейської конвенції з прав людини, а й важливим інструментом розвитку національного правозастосування, особливо у сфері утвердження принципу верховенства права. Водночас ефективне використання рішень ЄСПЛ українськими судами й досі супроводжується низкою серйозних методологічних проблем – як технічного, так і концептуального характеру. Йдеться як про труднощі в розумінні змісту правових позицій Суду, так і про необхідність зміни правової культури, подолання формалізму у правозастосовній практиці та впровадження динамічного, ціннісного підходу до тлумачення права.

В умовах євроінтеграції України ці завдання набувають особливої актуальності. Від здатності національної судової системи не лише посилатися на прецеденти ЄСПЛ, а й глибоко інтегрувати європейські стандарти у власну правову практику, значною мірою залежить спроможність України забезпечити реальний захист прав людини та відповідати високим критеріям правової держави. Саме тому розробка і впровадження чіткої методології тлумачення та застосування практики ЄСПЛ має стати одним із стратегічних напрямів розвитку вітчизняної правової системи. Цей процес повинен включати як створення зручної інформаційної інфраструктури для суддів, так і розвиток механізмів навчання, підвищення кваліфікації, оновлення юридичної освіти та формування в суддівському корпусі нової правової культури – культури реальної поваги до практики ЄСПЛ як до живого джерела права, що служить людині. Лише за умови такого комплексного підходу практика ЄСПЛ зможе стати повноцінним і дієвим елементом правової системи України, а українські суди – повноцінними учасниками європейського правового простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гузь Н.Г. Політична та соціально-економічна ситуація в Україні напередодні вступу до Ради Європи (1992–1996 рр.). *Гілея*. 2014. № 81. С. 56–60.
2. Конституція України: з офіц. тлумач. Конституційного Суду України. К.: Ліра, 2006. 96 с.
3. Смуш-Кулеша М., Федорова А., Мойса Б. Соціальні права в Україні під час війни: звіт про оцінку потреб. 2022. 64 с.
4. Чорномаз О.Б. Правовий прецедент як джерело права в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2016. № 1. С. 42–48.
5. Синицин П.М. Інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України в контексті рішень Європейського суду з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2021. 216 с.
6. Гаврилюк О. Проблемні питання застосування практики Європейського суду з прав людини національними судами. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 231–238.
7. Хотинська-Нор О. Етика судді та свобода вираження ним думки в контексті рішень Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 284–289.
8. Кучук А.М., Мінченко О.В., Орлова О.О. Практика Європейського суду з прав людини: навч.-метод. посібник. Дніпро: Середняк Т.К., 2021. Ч. 1. 124 с.
9. Печена Т.О. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук. Суми: СДУ, 2023. 230 с.
10. Мігашко В. Вплив практики Європейського суду з прав людини на розвиток судової практики в Україні. *Молодий вчений*. 2019. № 2(66). С. 184–188.
11. Чичуліна К., Гупта М., Ткаченко А. Євроінтеграційний курс України: виклики і перспективи: дис. ... канд. наук. Полтава: НУ «ПП ім. Ю. Кондратюка», 2022. 180 с.
12. Наливайко О.І. Вплив трансформації правової системи України на розвиток теорії держави і права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 36–42.
13. Соболь О.І., Южека Р.С. Сучасний вплив рішень Європейського суду з прав людини на розвиток законодавства та судової практики України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 1. С. 48–54.
14. Наливайко О.І. Порівняльно-правовий аналіз реалізації процедури імпічменту. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 3. С. 61–70.